

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ÜLKƏR CEYHUN QIZI ƏLİYEVƏ

ABŞ – ÇİN MÜNASİBƏTLƏRİ
(XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

İxtisas: 5502.01. – Ümumi tarix

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun «Şərq-Qərb» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.B.Fətəliyev

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

H.C.Əlibəyli

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.S.Həsənov

Aparıcı müəssisə:

**Bakı Dövlət Universitetinin “Asiya
və Afrika ölkələrinin tarixi”
kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələrini almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının «04__» _04__ 2014-ci il tarixli iclasında saat «__» keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2014-cu ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfən doktoru:

C.B.BƏHRAMOV

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Amerika Birləşmiş Ştatları və Çin Xalq Respublikası dünya siyasətində xüsusi nüfuza və təsirə malik dövlətlər olduğundan onlar arasındakı münasibətlərin səviyyəsi beynəlxalq proseslərdə əks olunur.

Bu gün dünyada baş verən əksər problemlərin həllində xüsusi rolu olan ABŞ və ÇXR-in qarşılıqlı münasibətləri onlar ilə qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi əlaqə bağları olan digər dünya dövlətləri üçün mühümdür. Çünki, hazırda iqtisadi və hərbi cəhətdən dünyanın hegemon dövləti olan ABŞ-la qarşılıqlı münasibətlər hər bir dövlət üçün vacib olduğu kimi, Çin Xalq Respublikası üçün də həm iqtisadi, həm də ticarət əlaqələri baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Çin Xalq Respublikası iqtisadiyyatının digər dövlətlərin iqtisadiyyatına nüfuz etməsi getdikcə güclənir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının hər iki dövlətlə iqtisadi və siyasi əlaqələri yüksək səviyyədədir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışlarında Azərbaycan Respublikasının hər iki dövlətlə münasibətlərinin inkişafında maraqlı olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Prezident 2002-ci ilin avqust ayının 20-də ABŞ-ın ölkəmizdəki səfiri Ross Uilson ilə görüşü zamanı qeyd etmişdir ki, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə sahəsində Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la birgə fəaliyyəti bundan sonra da davam edəcəkdir¹. Prezident digər çıxışında “ÇXR BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindəndir. Deməli, Təhlükəsizlik Şurası mühüm məsələləri Çinin iştirakı və iradəsi olmadan həll edə bilməz. Biz Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması məsələsində bütün beynəlxalq təşkilatlarda Çinin dəstəyinə ümid bəsləmişik və bəsləyirik” deyə söyləmişdir². Bu baxımdan, ABŞ və ÇXR arasında münasibətlərin istiqaməti və cərəyan edən proseslər bizim ölkədə də diqqət mərkəzindədir.

ÇXR-nın öz iqtisadi və hərbi potensialını artırmaq istiqamətində fəaliyyəti daim dünya hegemonluğuna can atan və hal-hazırda buna nail olmuş ABŞ dövləti üçün narahatlıq doğurmaya bilməz. XX əsrin

¹ Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar – iyul, 2002 – sentyabr, 2002, K.:40, Bakı: Azərnaşr, 2012, 512s, s.363

² Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar - Sentyabr, 2001 - noyabr, 2001, K.: 36, Bakı: Azərnaşr, 2011, 512 s. 217

sonu XXI əsrin əvvəlində iqtisadi və hərbi cəhətdən getdikcə güclənən Çin, Sovet imperiyasının dağılmasından sonra ABŞ kimi güclü bir dövlətə iqtisadi və ideoloji baxımdan əks mövqedə duran yeganə böyük dövlətdir. Hərbi potensialı istisna olmaqla, iqtisadi cəhətdən heç də güclü dövlət olmayan Rusiya federasiyası bütün sahələrdə rəqiblərindən xeyli geridə qalır. ABŞ dövləti əks ictimai-siyasi quruluşun inkişafı və texniki tərəqqisinə heç bir halda yol verə bilməz. Odur ki, ABŞ qloballaşmanın doğurduğu qarşılıqlı iqtisadi təsir vasitəsilə bu dövləti özündən asılı hala salaraq zəiflətməyə çalışır.

Mütəxəssislərin fikrincə, Çin Xalq Respublikası hökuməti hazırda ABŞ üçün vaxtilə SSRI-nin yaratdığı qədər təhlükə doğurmur. Digər tərəfdən bu dövləti idarə edən kommunist partiyası olsa da, o kommunizmi xaricə yaymaq və möhkəmlətmək sahəsində fəallıq göstərmir, «açıq qapılar siyasəti» yürüdü, dünyaya inteqrasiya edir. Buna baxmayaraq, Çinin aid olduğu regionda güclü təsirə malik olması Asiyada təcavüzün qarşısını almaq, sülhü bərqərar etmək bəhanəsi ilə burada hegemonluğa can atan ABŞ-in maraqlarına toxunur. Məhz bu amil ABŞ-ı ÇXR-in regional nüfuzunun və ayrı-ayrı ölkələrə iqtisadi təsirinin qlobal hegemonluğa çevrilməməsi üçün tədbirlər görməyə vadar edir.

Digər tərəfdən Çin Xalq Respublikasının daxili siyasi və milli-etnik problemlərinin kəskinləşməsi üçün şərait yaradılır. Bunun bariz nümunəsi Tibet, son vaxtlar Sintszyan–Uyğur Muxtar Vilayətindəki hadisələr, ən başlıcası isə Tayvan məsələsidir. Bütün dünyaya məlumdur ki, Tayvanın materik Çinlə birləşməsi yolunda başlıca maneə ABŞ-dır. Bu dövlət sözdə «vahid Çin» prinsipini dəstəkləməsinə baxmayaraq, separatçı Tayvan hökumətinə yardımlarını davam etdirir. Tayvanın sonuncu hökuməti əvvəlkilərdən fərqli olaraq, ÇXR ilə münasibətlərdə gərginliyə yol verməsə də, onun üçün Çinlə birləşmədən söz gedə bilməz. Həm də Tayvanla ÇXR arasında münasibətlərdə müəyyən gərginlik yarandığı zaman dərhal ABŞ-in hərbi donanması Tayvan boğazında adanı müdafiə bəhanəsi ilə mövqe tutur. Deməli, Tayvan problemi ABŞ-in regionda hərbi iştirakı üçün çox vacib bəhanədir. Bu baxımdan, tədqiq olunan mövzu mahiyyət etibarını ilə çox mühüm elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Göstərilən problem Azərbaycanın hazırkı vəziyyəti üçün aktualdır. Belə ki, Tayvanın Çindən ayrılması və onun materiklə birləşməsinə mane olmaq üçün hər cür imkanlardan istifadə olunması, adanın tarixən Çinin bir hissəsi olması faktına göz yumulması arxasında böyük dövlətlərin maraqlarının durduğu Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini xatırladır. Problemin tədqiqi böyük dövlətlərin sözdə demokratiya

qurmaq bəhanəsi ilə digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq, orada qarışıqlıqlar yaratmaqla ayrı-ayrı regionlarda öz hakim mövqeyini təmin etmək söylərini sübut etmək üçün əhəmiyyətlidir. Təkcə bu problemin çoxillik tarixini öyrənmək Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, bütün dünyadakı ərazi mübahisələrinin öz həllini tapa bilməməsinin, ədalətsiz separatçı rejimlərin fəaliyyətlərinin davam etməsinin əsl səbəblərini dərk etməyə imkan verir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XXI əsrin əvvəllərini, kiçik C.Buşun ABŞ-da prezidentliyi dövrünü əhatə edir. C.Buş administrasiyasının hakimiyyətə gəlişi ilə bütövlükdə ABŞ-ın xarici siyasətində yeniliklər olduğu kimi, Çin Xalq Respublikası ilə münasibətlərdə də əvvəlcə kəskin ziddiyyətlər ortaya çıxdı: beynəlxalq terrorizmlə mübarizə məsələsinin və bu sahədə ABŞ-a əks mövqedə duran, yaxud ona tərəfdar dövlətlər bölgüsünün ortaya atılması, digər tərəfdən isə iki ölkə arasındakı ənənəvi sosializm-kapitalizm ziddiyyətləri, sosial quruluş fərqləri və regional problemlər.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi adı çəkilən problemləri, onların həlli istiqamətində söyləri xronoloji ardıcılıqla izləməyə və araşdırmağa imkan verir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. ABŞ və ÇXR arasındakı münasibətlər ölkəmizdə kompleks şəkildə elmi tədqiqata cəlb olunmasa da, bu ölkələr, onların münasibətlərindəki müəyyən cəhətlər haqqında araşdırmalar aparılmışdır.

Problemin bəzi məqamlarına Azərbaycanın tarixçi alimlərinin əsərlərində aydınlıq gətirilmişdir. Dissertasiya yazılarkən E.Nəsirovun¹, I.Rüstəmovun², A.Şükürovun³ və H.Hüseynovun⁴ və başqalarının tədqiqatlarına müraciət olunmuşdur. Türkiyə alimlərindən F.Armaoğlunun⁵ tədqiqatında ABŞ-ÇXR münasibətlərinin danışılan dövrü, ABŞ-ın 11 sentyabr hadisələrindən sonrakı fəaliyyəti və bu hadisələrin beynəlxalq proseslərə təsiri ətrafı araşdırılmışdır.

ABŞ – Çin münasibətlərini tədqiq edərkən müraciət olunmuş əsərlər içərisində Rusiya alimlərindən V.Kuzminin, M.S.Kapitsanın, V.B.Vorontsovun, A.Utkinin, I.A.Vasilenkonun, B.Şiryayevin tədqiq-

¹Nəsirov E.X. ABŞ və dünya 11 sentyabrda sonra. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2003, 261s.

²Рустамов Ю.И. Роль США в системе международных отношений: заочный диалог с З. Бжезинским. Баку: Эльм, 2005, 202 с.; Рустамов Ю.И. Динамика кризиса глобальной гегемонии США // Şərq – Qərb: sivilizasiyaların dialoqu, 2006, № 2 (3), s.5-23

³Şükürov A.M. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri. Bakı: Adiloğlu, 2001, 170s.

⁴Hüseynov H.B. Şərq – Qərb münasibətlərində qloballaşma: ideoloji-siyasi mübarizə anlamında. Bakı: Təknur, 2008, 333s.

⁵Armaoğlu F. XX yüzyl siyasi tarihi. 11. baskı, 1914-1995, 950s.

qatlarını xüsusi qeyd lazımdır. ABŞ-ın ÇXR-ə münasibətdə siyasətinin qurulması və xarakterinin ətraflı işıqlandırılması baxımından Z.Bjezinskinin əsərləri əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin yazılmasında ABŞ-ın keçmiş Dövlət Katibi M.Olbraytın xatirələrinə, Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri M.Tetçerin əsərinə müraciət olunmuşdur.

Mövzunun tədqiqi üçün Lyu Tszaytsi, Tsyau Syaoyun, U Xunmay kimi çinli və eləcə də amerikalı mütəxəssislərin tədqiqatları da əhəmiyyətlidir. Hər iki dövlətin qəbul etdikləri sənədlər

Tədqiqatın mənbə bazasını ABŞ və ÇXR rəsmilərinin çıxışları, Hər iki dövlətin qəbul etdikləri sənədlər və məqalələri təşkil edir. Prezident C.Buşun doktrinası¹ XXI əsrdə respublikaçı administrasiyanın xarici siyasi fəaliyyətini və Çin siyasətini tədqiq etmək üçün mühüm mənbədir.

Dövri nəşr edilən Çinin Milli Müdafiəsi ilə bağlı “Ağ kitab”larda bu ölkənin xarici siyasəti, daxili inkişafı və hərbi modernləşməsinin əsl məqsədləri rəsmi açıqlanır².

Dövri nəşrlərdən ABŞ-ın dördillik müdafiə icmalları bu dövlətin Çinə münasibətdə mövqeyini rəsmi açıqlayan mühüm mənbədir³.

Bunlardan əlavə, dissertasiyada ABŞ, ÇXR və Tayvan dövrü mətbuatının (“New York Times”, “Foreign Affairs”, “U.S news and world report”, “Time”, “China Daily”, “Asia Times” və s.) materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin yazılmasında beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat sahəsində mütəxəssislər G.Gilboyu⁴, C.Kvinlenin⁵,

¹ «ДоктринаБуша»//WashingtonProfile-<http://www.washprofile.org/?q=ru/node/828>, (10.06.2004).

² Национальная оборона Китая в 2000 году– Белая книга. Пекин: Управление информации Госсовета КНР, 2000, 128 с.; Национальная оборона Китая в 2002 году– Белая книга-<http://russian.china.org.cn/government/archive/baipishu/txt/2003-02/10/content-2059111.htm>, (10.02.2003); Национальная оборона Китая в 2010 году//<http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2011-10/20/content-23676601.htm>, (20.10.2011)

³ US’s Quadrennial Defense Review (September 30, 2001)/by Department of Defense-<http://www.com.org/qdr2001.pdf>; US’s Quadrennial Defense Review Report (February 6, 2006)/by Department of Defense. USA, 96 pp./<http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/dod/qdr-2006-report.pdf>; US’s Quadrennial Defense Review Report (February , 2010)/by Department of Defense.

⁴ Gilboy G.J. “The myth behind China’s miracle”//Foreign affairs, 2004, july-august//<http://www.foreignaffairs.com/articles/59918/george-j-gilboy/the-mith-behind-chinas-miracle>

⁵ Quinlan J. P. Ties that bind//«Foreign affairs», 2002, july//<http://www.foreignaffairs.com/articles/58045/joseph-p-quinlan/ties-that-bind>

P.Hirin¹, F.Bergstenin² fikirlərinə də müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi XXI əsrin əvvəllərində ABŞ–ÇXR münasibətlərini, aralarındakı iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələri ətraflı araşdırmaqdən ibarətdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün dissertasiya işində aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- iki ölkə arasındakı münasibətlərin tarixinə nəzər salmaq, Çin kommunistləri ilə ABŞ arasında ilk münasibətlərin yaranması və sonralar gərginləşməsinin səbəblərini araşdırmaq;

- ABŞ-ın Uzaq Şərq regionu ilə bağlı məqsədlərini və qloballaşma şəraitində Amerikanın bu region və xüsusilə, Çin Xalq Respublikası ilə bağlı siyasətini tədqiq etmək;

- əsas məqsəd XXI əsrin əvvəllərində, əsasən kiçik C.Buş administrasiyası zamanı ABŞ-ın Çinlə münasibətlərinin tədqiqi olduğundan, ilk növbədə C.Buşun prezidentliyə namizəd kimi Çinlə münasibətlərinə dair irəli sürdüyü konsepsiyayı araşdırmaq;

- C.Buşun hakimiyyətə gəlməsindən sonra ABŞ – ÇXR münasibətlərindəki dəyişiklikləri elmi baxımdan izləmək və qiymətləndirmək;

- ABŞ – Çin Xalq Respublikası münasibətlərinə regional problemlərin təsirini təhlil etmək;

- ABŞ–ÇXR münasibətlərində olduqca mühüm yer tutan Tayvan probleminin kökləri, müasir vəziyyəti və həlli perspektivlərini araşdırmaq.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Tədqiqat prosesində analiz, sintez, ümumiləşdirmə, tarixi təsvir və müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur. ABŞ və Çin arasında münasibətlərin formalaşması və inkişafında mühüm istiqamətləri müəyyən etmək, ayrı-ayrı mərhələlərdə münasibətlərinə təsir göstərmiş əsas problemləri və hökumətlərin siyasətini fərqləndirmək üçün əldə edilmiş mənbələr, elmi ədəbiyyat əsasında faktlar, müxtəlif fikirlər və mütəxəssis rəyləri müqayisə edilərək məntiqi nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin əsas elmi yeniliyi bir çox mənbə və materiallar araşdırmaya cəlb olunaraq, XXI əsrin əvvəllərində ABŞ–ÇXR münasibətlərinin ilk dəfə hərtərəfli tədqiq olun-

¹ Heer P. “A house united”. Beijing’s view of Washington// Foreign affairs, 2000, july-august - <http://www.foreignaffairs.com/articles/56231/paul-heer-a-house-united>

² Bergsten C.F. “Foreign economic policy for the next president”//“Foreign Affairs”,2004, march/april//<http://foreignaffairs.com/articles/59711/c-fred-bergsten/foreign-economic-policy-for-the-next-president>

ması, iki ölkə arasındakı münasibətlərin yarandığı dövrdən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərində hərtərəfli, ardıcıl, sistemli və müqayisəli şəkildə təhlil edilməsidir.

Tədqiqat işində ABŞ-ın Çin Xalq Respublikası və Uzaq Şərq regionu ilə bağlı niyyətləri və qloballaşma siyasətini tətbiq etməkdə güddüyü əsl məqsədlər ətrafı araşdırılmış, Koreya yarımadasındakı vəziyyət və nüvə probleminin həlli prosesi, aparılan müzakirələr və nəticələri xronoloji ardıcılıqla, sistemli tədqiq olunmuşdur. Tayvan probleminin köklərinin tədqiqi ilə eyni zamanda müasir dövrə qədər keçdiyi yol və hazırkı vəziyyəti də xronoloji ardıcılıqla araşdırılmışdır.

Dissertasiya işində ABŞ–ÇXR münasibətlərindəki bütün aşkar və görünməyən cəhətlər ayrı-ayrılıqda hər bir problemə əlaqəli şəkildə təhlil olunaraq, sonda bu münasibətlərin vəziyyəti ilə bağlı tam təsvir yaradılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın əldə etdiyi elmi nəticələr XXI əsrdə regional və beynəlxalq münasibətlər tarixinin araşdırılmasında yardımçı ola bilər.

Dissertasiyanın əsas müddəə və nəticələrindən ABŞ–ÇXR münasibətlərinin tədqiqinə dair kitablar yazılarkən, beynəlxalq münasibətlər və siyasi tarixə dair ümumiləşdirilmiş əsərlər hazırlanarkən, ali təhsil müəssisələrində mühazirələr və ixtisas kursları oxunarkən istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun «Şərq-Qərb» şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbənin iclasında iki dəfə müzakirə edilərək müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Müəllif tədqiqat işində öyrənilən məsələlər barəsində elmi konfranslarda məruzələr etmiş, dissertasiyanın əsas müddəaları elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi, mənbə bazası təhlil edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri və metodoloji əsası müəyyənləşdirilmiş, elmi yenilikləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı «**ABŞ-ın xarici siyasətində Çin**» adlanır və iki bölmədən ibarətdır. Fəslın «**ABŞ – Çin münasibətlərinin tarixi–siyasi konteksti**» adlanan birinci bölməsində iki ölkə arasındakı münasibətlərin tarixi nəzərdən keçirilir. Bu məqsədlə Çin kommunistləri ilə ABŞ arasında əlaqələrin hələ ÇXR yaranana qədərki tarixindən başlamaq daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu münasibətlərin yaranması isə XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

ABŞ-ın Asiya siyasətində gərgin regionlar üzərində nəzarət etmək meyli aydın görünür. Tarix göstərir ki, Birləşmiş Ştatlar nüfuz etdiyi regiona həmişəlik və yaxud uzun müddətə daxil olur¹. ABŞ-ın Çinə gəlişi isə XX əsrin əvvəllərindən, yəni region uğrunda Yaponiyanın mübarizəyə atıldığı dövrdən başlanır. Bu dövləti Çinin geniş xammal mənbəyi və satış bazarı olması cəlb edirdi. O dövrdə Çini idarə edən aparıcı qüvvələr Homindən hökuməti və kommunistlər idi. Həmin dövrdən ABŞ öz niyyətinə çatmaq üçün bu qüvvələr arasında manevr etməyə, yəni onları bir-birinə qarşı qoyub, özü isə problemin həlli bəhanəsi ilə regionda təsirini saxlamağa başladı. ABŞ indiyədək bu vasitədən, yəni regional və Çinin daxili problemlərindən öz məqsədləri üçün uğurla istifadə edir. Bu problemlər isə Tayvan, Tibet, Sintszyan-Uygur Muxtar Vilayətindəki ziddiyyətlər və regionla bağlı digər məsələlərdir. Bundan başqa, ABŞ-ın və ÇXR-in regionda maraqlarının toqquşduğu bölgələr Koreya yarımadası, Cənub-Şərqi Asiya, Cənubi Çin dənizindəki adalardır.

İdeoloji baxış və məqsədlərinin bir-birinə kəskin şəkildə zidd olmasına baxmayaraq, bir zamanlar Birləşmiş Ştatlar Çində öz mövqeyini müəyyənləşdirmək məqsədilə kommunistlərlə əlaqələr yaratmışdı. Bu əlaqələrin yaranma səbəblərini mütəxəssislər müxtəlif cür izah edirlər. Geniş yayılmış fikrə görə, Yaponiyanın Çinə müdaxilə etdiyi dövrdə ABŞ ona qarşı kommunistlərin gücündən istifadə etmək niyyətində idi.

Soyuq müharibə dövründə Birləşmiş Ştatlar Çin kommunistlərini Sovetlərə qarşı qoymaq məqsədilə onlarla əlaqələri bərpa etmişdi. Həmin dövrdə Çin və Sovetlər arasında münasibətlər gərginləşmişdi və bunun səbəbi isə N.Xruşşovun Mao Tszedunun atom silahı əldə etmək üçün müvafiq texniki sənədləri istəməsinə qəti rədd cavabı verməsi idi. Bundan sonra Pekin öz təhlükəsizlik

¹Ширяев Б.А.Внешняя политика США:принципы, механизмы, методы, С.Петербург: Издательство С.Петербургского Университета, 2007, 442 с., s.329

maraqlarına yenidən nəzər salaraq, xarici siyasət istiqamətlərində dəyişiklik etdi.

Respublikaçı prezident R.Nikson dövründən başlayaraq, ABŞ-ÇXR münasibətlərinin normallaşmasının əsası qoyuldu və bu proses 1979-cu il yanvarın 1-də diplomatik münasibətlər qurulması ilə başa çatdı. ABŞ-ın öz əsas rəqiblərindən olan Çinlə münasibətləri qaydaya salmaq söylərinin arxasında konkret məqsədlər dururdu. Vyetnam müharibəsindəki yanlış fəaliyyəti sayəsində beynəlxalq aləmdə təklənmiş ABŞ tərəfdarlarının sayını artırmaq niyyətində idi. Eyni zamanda, Çin öz maraqlarının təmin olunması üçün ABŞ-la yaxınlaşma yolu tutmuşdu.

ÇXR-in ABŞ-la yaxınlaşma məqsədinə gəldikdə, bu dövlət əvvəllər beynəlxalq kommunizm hərəkatına liderlik uğrunda mübarizədə SSRI-yə qarşı ABŞ-dan istifadə edirdi. Digər tərəfdən ABŞ kimi ÇXR də getdikcə təklənməkdə idi. Belə ki, qonşuları və beynəlxalq sistemin digər üzvləri Çinin təcavüzkar fəaliyyəti və inqilabı yaymaq söylərindən qorxur, ondan uzaqlaşmağa çalışırdılar. Hətta BMT-də ÇXR-in öz yerini tutmaq cəhdlərinin boşa çıxmasının səbəblərindən biri də bu idi.

Ötən əsrin 50-ci illərində olduğu kimi 80-ci illərdə də ABŞ - ÇXR münasibətlərində yaranmış soyuqluğun əsas səbəbləri Soyuq müharibənin başa çatması, Çinin Sovetlərə qarşı müttəfiq kimi ABŞ üçün əhəmiyyətini itirməsi və «Çin təhlükəsi» ideyasının ABŞ-ın hərbi xərclərinə bəraət qazandırmaq üçün əlverişli bəhanə olması idi.

XX əsrin 90-cı illərində Çinin yeni rəhbərliyi ABŞ-la münasibətləri yenə əvvəlki səviyyəyə qaldıra bildi. Lakin Çin liderlərinin Birləşmiş Ştatlarla münasibətlərin normal inkişafı üçün çalışmalarına baxmayaraq, bütün dövrlərdə bu söylərin arxasında Çinin ABŞ-a inamsızlığı durmuşdur.

ABŞ və Çin arasındakı münasibətlərə daxili və beynəlxalq vəziyyətdəki dəyişikliklər, bunlardan asılı olaraq dövlətlərin yürütdüyü xarici siyasət daim təsir göstərmişdir. XX əsrin sonlarında iki ölkə arasında əlaqələr və onların bir-birinə münasibətdə siyasətləri baş vermiş münaqişələrə baxmayaraq, inkişaf edən xətt üzrə yönəlmişdi.

Fəslin «**Qloballaşma və yeni beynəlxalq qayda kontekstində ABŞ-ın xarici siyasətində Uzaq Şərq regionunun yeri**» adlanan ikinci bölməsində qeyd edilir ki, bu gün cəmiyyət həyatının bütün

sahələrini əhatə edən qloballaşma dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərdə aparıcı amilə çevrilmişdir. Qloballaşma hər bir dövlətin iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə uzunmüddətli qoşulmasıdır. Bu isə dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin və asılılığının güclənməsi ilə müşayiət olunur.

Belə bir ümumi rəy formalaşmışdır ki, qloballaşma həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərə malikdir. Müsbət tərəflərinə ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin dərinləşməsi, iqtisadi artımın stimullaşması, elmi-texniki və intellektual sahələrdə qabaqcıl nailiyyətlərin mübadiləsi miqyasının genişlənməsi, müxtəlif ölkələrin insanları arasında əlaqələrin güclənməsini aid etmək olar. Mənfi cəhətlərinə gəldikdə isə ən başlıcası onun gətirdiyi faydanın qeyri - bərabər bölgüsü, onun yaratdığı bərabərsizlikdir.

Qeyd olunanlardan əlavə, qloballaşma sayəsində beynəlxalq münasibətlərdə «məhdud suverenlik» konsepsiyası, humanitar məqsədlərlə dövlətlərin daxili işlərinə qarışma və ya «humanitar müdaxilə», şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin dövlət təhlükəsizliyindən öndə gəlməsi kimi yeni məsələlər ortaya çıxır.

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Çində də geniş yayılmış fikrə əsasən, qloballaşmanın müasir mərhələsinin təşəbbüskarları və onu yayanlar inkişaf etmiş Qərb ölkələridir. Məhz onlar qloballaşmanın əsas qaydalarını işləyib hazırlamış və bu yolla beynəlxalq bazarlara nəzarət edirlər. Onlar bütün dünyaya öz hakimiyyət və milli dəyərlərini yaymağa, onu öz standartlarına uyğun qurmağa çalışırlar.

Müasir dövrdə «qloballaşma» və «amerikanlaşma» eyniləşdirilir¹. Çünki qloballaşmanın qaydaları ABŞ-ın və digər inkişaf etmiş ölkələrin dəyərləri əsasında hazırlanaraq faktik olaraq, bu prosesi «amerikanlaşmaya» çevirir. Hələ 2000-ci ildə ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə köməkçisi Samuel Berqer «XXI əsrdə Amerikanın liderliyi» mövzusunda çıxışı zamanı bir daha qloballaşmanın amerikanlaşma olduğunu təsdiq edərək qeyd etmişdi ki, «Dövrümüzün mühüm hadisəsi olan qloballaşma, Amerikanın əsas sərvətinin – bizim yaradıcı və sahibkarlıq ruhumuzun artmasına və azadlıq ideallarımızın yayılmasına gətirib çıxarmışdır».

Qloballaşmadan istifadə etməklə dünyaya nəzarət etməyə çalışan Amerika strategiyasının yeni əsrdəki əsas geosiyasi istiqaməti Asi-

¹ Рустамов Ю.И. Динамика кризиса глобальной гегемонии США//Єəғ – Qərb: sivilizasiyaların dialoqu, 2006, №2(3), c.5-23, s.9

ya regionuna yönəldiyindən, bu regionda Çin kimi potensial rəqibin mövcudluğu ABŞ-ı narahat edir.

SSRI-nin dağılmasından sonra iki il davam etmiş keçid dövrünün ardınca Yalta – Potstam beynəlxalq qaydalarının əvəzinə yeni beynəlxalq qayda meydana çıxdı.

Tarixi ədəbiyyatda onu 1989-cu ildə Maltada keçirilmiş Sovet – ABŞ görüşü və NATO-nun 1996-cı ilin dekabrında keçirilmiş Madrid sammiti ilə əlaqədar «Malta-Madrid» beynəlxalq qaydası da adlandırırlar. Belə ki, Malta görüşü zamanı Sovet rəhbərliyi Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələrinin qeyri-sosialist inkişaf yolu tutmaq hüququnu qəbul etmişdi. Malta sammitində prinsipial planda keçmiş sosialist dövlətləri də daxil edilməklə təşkilatın Şərqə doğru genişləndirilməsinə başlanması qərarı verilmişdi.

Məhz yeni beynəlxalq qayda şəraitində Amerikanın yüksək təbəqələri dünya proseslərinə rəhbərlik etmək üçün öz iddialarını daha aydın ifadə etməyə başladılar. Hazırda ABŞ Uzaq Şərq regionunda öz hegemonluq məqsədlərinə qarşı dura biləcək qüvvələr çoxluğunu Çindən istifadə edərək neytrallaşdırmaq niyyətindədir. Ona görə də Çinin artan qüdrətini sadəcə nəzarətdə saxlayır və ona qarşı açıq mübarizəyə başlamır. Lakin regionda ağıla iddia edən bu iki dövlətin ümumi maraqlarının üst-üstə düşməsi qeyri-mümkündür.

Yeni əsrin başlanğıcında Pentaqon Asiya-Sakit okean regionunda Amerikanın yeni strategiyasında dəyişiklik etmədi. Buna baxmayaraq, kiçik C.Buş administrasiyasının hakimiyyətinin başlanğıcında bu regionda ABŞ-ın hərbi strategiyasına dəyişikliklər edilməsi haqqında bir sıra rəsmi və qeyri-rəsmi sənədlər dərc olunmuşdu.

Deyilənlərdən ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, Uzaq Şərq regionunda ağıla iddia edən bir dövlət kimi ABŞ-ın diqqət mərkəzində digər dövlətlərdən daha çox Çin durur. Hələlik, ABŞ Uzaq Şərq region dövlətləri arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək nəzarət etmək fikrindədir. Eyni zamanda, ABŞ bütöv xalqları və regionları asılı vəziyyətə salan qloballaşma kimi güclü «silah»a malikdir.

Dissertasiyanın **«2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ – ÇXR münasibətlərində meydana gələn yeni meyillər»** adlanan ikinci fəslə iki bölməni özündə birləşdirir. Fəslin **«2000-ci ilin prezident seçkiləri ərəfəsində respublikaçıların xarici siyasət platformasında ABŞ - ÇXR münasibətləri»** adlanan birinci bölmə-

sində respublikaçıların xarici siyasət platformasında Çinə ayrılan yerdən bəhs olunur.

ABŞ-da ikipartiyalı sistemin mövcudluğuna baxmayaraq, əslində hakimiyyət dəyişikliyi zamanı bu dövlətin xarici siyasət strategiyası sabit qalır. Sadəcə bu strategiyanın həyata keçirilməsi formasında müəyyən dəyişikliklər olur. Respublikaçılar partiyasına gəldikdə, bu partiyanın bütövlükdə siyasi xəttini əks etdirən əsas sənədi hər bir prezident seçkisi ərəfəsində partiya qurultaylarında qəbul olunan seçkiqabağı proqramdır. Odur ki, C.Buş administrasiyası dövründə respublikaçıların xarici siyasət platforması prezidentin seçkiqabağı proqramı və doktrinasında öz əksini tapmışdı.

Hakimiyyətə gəldikdən sonra sələfini təkrarlamaq istəməyən C.Buş öz xarici siyasət doktrinasını elan etməyə tələsmirdi. 11 sentyabr hadisələri baş verməsəydi, Birləşmiş Ştatlar öz xarici siyasət vəzifələrini B.Klinton administrasiyası kimi, NATO üzrə müttəfiqləri və Yaponiya, Rusiya, Çin və b. ilə münasibətlərdən başlayaraq həll etməli idi. Ancaq 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən dərhal sonra prezident C.Buş təcili olaraq, başqa bir ardıcılıqla öz xarici siyasət vəzifələrini elan etdi. Ön plana beynəlxalq terrorizmlə mübarizə və terrorizmlə əlaqəli olan ölkələr – Əfqanıstan (Talib rejimi), İraq (Səddam Hüseyn rejimi), Koreya Xalq Demokratik Respublikası (Kim İr Çen rejimi) və İran ilə problemlər çıxarıldı.

C.Buş 1999-cu ilin noyabr ayının 19-da xarici siyasətə dair baxışlarının nisbətən aydın əks olunduğu çıxışında aydın şəkildə bildirmişdi ki, Çin ABŞ üçün «strateji əməkdaş» deyil, «rəqib» dir.

Respublikaçıların xarici siyasət üzrə görkəmli mütəxəssislərindən K.Rays qeyd edirdi ki, «Çin status-kvo dövləti deyil və Asiyadakı qüvvələr nisbətini öz xeyrinə dəyişmək istəyir. Təkcə bu, onu «strateji rəqibə çevirir»¹. Digər mütəxəssis R. Zellik isə insan hüquqları məsələsində Çinə güzəştə getməyi zəiflik kimi qiymətləndirirdi². Ümumiyyətlə, C.Buşun seçkilər ərəfəsində terrorizm və raketdən müdafiə sistemləri məsələlərini ortaya atmasından bəlli olurdu ki, o, xarici siyasətində zorakı fəaliyyətə üstün yer verəcək.

¹ Rice C. Campaign 2000: promoting the national interests//Foreign Affairs, 2000, january-february//www.foreignaffairs.com/articles/55630/condoleezza-ric/campaign-2000-promoting-the-national-interest

² Zoellick R. Whether China: from membership to responsibility?(remarks to National Committee on U.S.-China relations)//NBR Analyses,No4,December2005//www.nbr.org/publications/nbranalyses/pdf/vol6no4.pdf

ÇXR rəhbərliyinin ABŞ-a münasibətinə gəldikdə deyə bilərik ki, Çinin Den Syaopinin baxışlarının təsiri altında formalaşmış təhlükəsizlik doktrinalarında dünya hegemonluğuna və dünyada Çin dəyərləri və təcrübəsini yaymağa iddia olunmur. ÇXR ABŞ-dan fərqli olaraq, nə iqtisadi, nə də hərbi-siyasi planda öz təsirini açıq şəkildə genişləndirməyə səy göstərmir. Bu dövlət bütün ərazi problemlərini danışıqlar masası arxasında həll etməyə çalışır. Çünki, XXI əsrin ortalarına kimi ÇXR-in başlıca strateji vəzifəsi ölkənin iqtisadi inkişafı və ölkə vətəndaşlarının orta həyat səviyyəsini yüksəltməkdir.

Fəslin ikinci bölməsi **«Kiçik C.Buşun hakimiyyətə gəlməsindən sonra ABŞ – ÇXR münasibətləri»** adlanır. Bu paraqraf prezident C.Buşun birinci və ikinci prezidentlik müddətində yürütdüyü Çin siyasətinə həsr olunub.

2001-ci ildə ABŞ-da hakimiyyətə kiçik C.Buş hökumətinin gəlişi ilə Çin və ABŞ arasındakı münasibətlər yeni mərhələyə qədəm qoydu. Qeyd edək ki, Buş administrasiyasının xarici siyasətində 2001-ci ilin sentyabrınadək olan ilk mərhələdə, Çinin «qarşısını almaq» məqsədləri üstünlük təşkil edirdi. Baxmayaraq ki, C.Buş strategiyasında Çinin dünyaya «cəlb edilmə»si çağırışlarına da yer verilmişdi. Ümumiyyətlə, 2001-ci ildə Pentaqon tərəfindən nəşr edilən dördillik hərbi siyasət icmalında rəqibə qarşı hərbi planlaşdırmadan imtina edilməsi və potensial, proqnozlaşdırılmamış hərbi təhlükələrin dəf edilməsi haqqında danışılmasına¹ baxmayaraq, C.Buş dövründə faktik olaraq, soyuq müharibə dövrünün hərbi strategiya modelinə qaydılması meyli nəzərə çarpırdı. Sadəcə bu zaman Sovet İttifaqının yerini ÇXR tutmuşdu. Halbuki, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Çinin raket sınaqlarını genişləndirdiyi zaman belə B.Klinton hökuməti öz siyasi xəttini sərtləşdirməmişdi.

ABŞ-ın ÇXR-ə rəqib kimi baxmasının səbəblərinə gəldikdə, sonuncunun XX əsrin son rübündən başlanan sürətli iqtisadi artımı, bu inkişafın gələcəkdə eyni templə davam edəcəyi perspektivləri ölkənin geosiyasi mövqeyində kəskin dəyişikliklər edir. Bunun dünyada doğurduğu reaksiya isə birmənalı deyildir. C.Buşun ÇXR-ə münasibətdə siyasi xətti həm də müəyyən dərəcədə ənənəvi fenomen olan, demokrat prezidentdən fərqli olaraq, respublikaçı prezidentin pekin-pərəst deyil, tayvanpərəst meylinin nəticəsi idi. Ancaq fikrimizcə, bu

¹ US's Quadrennial Defense Review report (February 6, 2001), by department of defense. USA, 96 pp.//<http://www.com.org/qdr2001.pdf>

iki ölkə arasında hərbi toqquşma qeyri-mümkündür. Çünki açıq toqquşma onların heç biri üçün sərfəli deyil. Qloballaşma şəraitində iki ölkə arasında qarşılıqlı asılılıq xeyli genişlənməmişdir. Amerika biznesi Çinə böyük miqdarda kapital qoymuşdur və hərbi konflikt hər iki ölkənin iqtisadi və ticarət maraqları üçün zərər ola bilər. Odur ki, aralarında iri miqyaslı hərbi konflikt olacağı gözlənilir.

2001-ci ilin sentyabr ayının 11-də baş verən terror aktları Amerika–Çin münasibətlərinin inkişafını yeni siyasi istiqamətə yönəltdi. Bu hadisələrdən sonra hər iki ölkədə terrorizmə qarşı mübarizədə ikitərəfli yaxınlaşmaya stimül yarandı. Bu zaman Çini uyğur separatçılarının terrorçu fəaliyyəti və onlara talibancılardan yardım göstərməsi narahat edirdi.

Kiçik C.Buşun ikinci prezidentlik müddətinin başlanğıcında ABŞ-da yenə sərt siyasi xətt tərəfdarlarının fəallaşması nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə ABŞ-ın Çinə ikili münasibəti 2006-cı ildə ABŞ hərbi idarəsi tərəfindən nəşr olunmuş növbəti «dördillik müdafiə icmalında»¹ aydın əks olunmuşdu. Bu icmal terrorizmlə mübarizənin ABŞ-ın başlıca strateji məqsədi elan olunmasından sonra Amerikanın Çin siyasətindəki dəyişiklikləri əks etdirirdi. Digər tərəfdən icmalda ÇXR-in hərbi gücünün artmasının ABŞ üçün potensial təhlükə yaratması fikirləri səslənirdi. Sənəddə qeyd olunurdu ki, Birləşmiş Ştatlar ÇXR-in Asiya – Sakit okean regionundakı sülh mövqeyini və ümumi təhlükəsizlik üçün təhlükələrə qarşı mübarizədə onunla əməkdaşlığını alqışlayır.

Ancaq ABŞ rəhbərliyində ÇXR kimi nəhənglə kiçik bir dövlət kimi davranmağın mümkün olmayacağını yaxşı bildiklərindən, C.Buş administrasiyası bu ölkəyə qarşı sərt siyasət deyil, daha mülayim mübarizə yolu, başqa sözlə, daha ehtiyatlı mövqe tutdu. 2000-ci ildə seçkiyə gətirən kampaniyası zamanı C.Buş Çinə münasibətdə kəskin mövqe nümayiş etdirməyə də, öz sərt bəyanatını reallaşdırmadı. Lakin az sonra ABŞ, rus tarixçisi B.Şirayev² qeyd etdiyi kimi, «Çinin mühasirəyə alınması» strategiyasını reallaşdırmağa başladı.

Dissertasiyanın «**Iqtisadi və regional problemlərin həlli sahəsində ABŞ – Çin əməkdaşlığı**» adlanan üçüncü fəslə isə üç

¹ US's Quadrennial Defense Review Report (February 6, 2006)/by Department of Defense. USA, 96 pp.//<http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/dod/qdr-2006-report.pdf>

² Ширяев Б.А. Внешняя политика США: принципы, механизмы, методы, С. Петербург: Издательство С.Петербургского Университета, 2007, 442 с.,с.332

bölməni özündə birləşdirir. «ABŞ və Çin arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri» adlanan birinci bölmədə qeyd olunur ki, hazırda iqtisadi gücünün artması sayəsində Çinin dünyadakı nüfuzunun yüksəlməsi şübhəsizdir. Eyni zamanda, son onilliklər ərzində Çin iqtisadiyyatının xarici aləmdən asılılığı artmışdır. Lakin onun nailiyyətlərinin şişirdilməsi bu ölkənin dünyada ticarət və texnologiyalar nisbətini öz xeyrinə dəyişəcəyi və ABŞ üçün iqtisadi, texnoloji və hərbi təhlükə doğuracağı haqqında fikirlər yaradı. Çin qlobal iqtisadiyyata onun xarici texnologiyalar və investisiyalardan asılılığını artıran şərtlərlə qoşulmuşdur. Bu yolla ABŞ ÇXR-lə iqtisadi əlaqələri genişləndirməklə iqtisadi fayda əldə etməklə yanaşı, həm Çini xarici aləmdən asılı vəziyyətə salmağa çalışır.

2006-cı ildə Ağ ev tərəfindən dərc edilmiş və yaxın illər üçün nəzərdə tutulan ABŞ administrasiyasının «Milli Təhlükəsizlik Strategiyası» adlı sənəddə qeyd olunur ki, ABŞ-ın iqtisadi siyasətinin əsas alətlərindən biri beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasıdır¹. ÇXR-in ÜTT-na üzvlüyü də bu baxımdan ABŞ-a sərfəlidir. Strategiyada göstərilirdi ki, «ÜTT-də iştirak yeni imkanlar əldə edilməsi ilə bərabər öz ardınca hüquqi rejimin möhkəmləndirilməsi, intellektual mülkiyyət hüquqlarına hörmət, dünya bazarlarını deformasiya edən tariflər, subsidiyalar və digər ticarət baryerlərindən imtina edilməsi kimi öhdəlikləri də gətirir». Çin xarici kapital üçün öz iqtisadiyyatının demək olar, bütün sahələrinə (yalnız hərbi-strateji əhəmiyyətli sahələr istisna olmaqla) girişi açdı. Xarici kapital qoyuluşları təkcə ixracın və xəzinəyə gəlirlərin artmasını təmin etmir, həm də Çinin qabaqcıl idarəetmə təcrübəsi və yeni texnologiyaları mənimsəməsinə imkan verir. 1979-cu ildən 2005-ci ilin sonunadək Çinə qoyulan birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmi 622,4 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Təkcə 2005-ci ildə bu tip investisiyalar axını 60 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu göstəriciyə görə Çin dünyada Böyük Britaniya və ABŞ-dan sonra üçüncü yerə çıxmışdır. Bu iqtisadi inkişafın səbəblərindən olan ucuz və sərfəli işçi qüvvəsinin mövcudluğu dünya bazarı uğrunda mübarizədə Çinin qələbəsini təmin etmişdir. Bundan başqa, yalnız Yaponiyadan geri qalan valyuta ehtiyatının mövcudluğu, keçmiş baş nazir Çju Juntszinin bilavasitə iştirakı ilə işlənib hazırlanmış effektiv maliyyə siyasəti iqtisadi inkişafa imkan vermişdir.

¹ The national security strategy of the United States of America, march 2006//<http://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>

Ümumiyyətlə hesab olunur ki, ÜTT-na giriş Çinə fayda ilə bərabər zərər gətirsə də, mənfəəti daha çox olmuşdur.

ABŞ-da Çinin iqtisadi yüksəlişi və bunun hərbi üstünlüyə gətirəcəyi məsələsi naratlıq doğurur. Bu baxımdan ticarətdəki kəsir də nəzərə alınır. Ancaq Pekin daim Vaşinqtonu ticarət problemlərini siyasiləşdirməməyə çağırır.

2010-cu ildə ABŞ-ın Çinlə ticarətdə kəsiri rekord səviyyəyə, 273,1 milyard dollara çatdı. Beləliklə, Birləşmiş Ştatlar C.Buş və B.Obama hökumətləri zamanı eyni səviyyədə Çinə təzyiqlər göstərərək onu ÜTT-na üzvlüklə bağlı öhdəliklərini yerinə yetirməməkdə günahlandıraraq, valyuta siyasətində dəyişikliklərə və xarici şirkətlərə qarşı məhdudiyyətlərin qaldırılmasına məcbur etməyə çalışmışdır. Lakin buna baxmayaraq, vəziyyət hələ də dəyişməz qalır.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi «**Regional problemlərin həlli sahəsində ABŞ - ÇXR əməkdaşlığı**» adlanır. Burada Şimali Koreyanın nüvə proqramı məsələsinə xüsusi yer verilir. Bu problem ətrafında danışıqlar hələ də davam etməkdədir. Ancaq yarımada təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ikitərəfli əməkdaşlıq kifayət etmir. Bunun üçün çoxtərəfli əlaqələrə ehtiyac var.

Koreya məsələsində ABŞ-ın Çinlə olan münasibətlərinə gəldikdə, Buş administrasiyasının Şimali Koreya məsələsində Çinlə əməkdaşlığa getməsi onun əvvəlki mövqeyi ilə müqayisədə irəliyə doğru addım idi. Fikrimizcə, Koreya probleminə ABŞ-ın Çinlə əməkdaşlığa getməsinin səbəbi sonuncunun KXDR-ə güclü təsirə malik olması və ümumiyyətlə, dünyada və regiondakı nüfuzudur.

C.Buş administrasiyası dövründə Amerika diplomatiyası terrorizmə və kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına qarşı mübarizəni öz başlıca strateji məqsədi elan etmişdi. Hər iki vəzifənin həllində xüsusilə də, Koreya yarımadasında və İranda nüvə silahı probleminin tənzimlənməsində Vaşinqtonun Pekinlə qarşılıqlı anlaşmaya və əməkdaşlığa ehtiyacı vardır.

Pxenyanın yeganə rəsmi müttəfiqi olan Çin 1997-ci ildən yarımada gərginliyin azaldılması ilə bağlı dördtərəfli görüşlərdə iştirak edir. Çin 1993-cü ilin mart ayında Pxenyanın Nüvə silahını yaymamaq haqqında müqavilədən çıxacağı ilə əlaqədar hədələr səsləndirdiyi vaxtdan bəri Şimali Koreyanın yaratdığı böhranın tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Əksər müşahidəçilər KXDR-nin nüvə şantajını ölkədə enerji ehtiyatları çatışmazlığı ilə izah edirlər. Hələ koreyalılar nüvə silahını

yaymamaq haqqında müqavilədən çıxacaqları ilə hədələyən zaman Ağ ev 2003-cü ilə kimi KXDR-da AES tikməyi və ona qədər ölkəni mazutla təmin etməyi vəd edərək Pxenyanı razılığa gətirə bilmişdi. Ancaq KXDR indiyədək nə mazutu, nə də AES-i görmüşdür.

Ümumiyyətlə, Şimali Koreyanın nüvə proqramı ətrafında mübahisələr 2002-ci ildə Birləşmiş Ştatlar bu ölkəni uranın zənginləşdirilməsi üzrə gizli proqramın həyata keçirilməsi və nüvə silahı hazırlanmasında günahlandırdıqdan sonra başlanmışdır. O zaman C. Buş Şimali Koreyanı terrorçu ölkələr sırasına aid etmişdi. 2002-ci ilin oktyabrında isə ABŞ dövlət katibinin müavini C.Kelli KXDR-in uran zənginləşdirdiyini bəyan etdi. Az sonra Birləşmiş Ştatlar Şimali Koreyanın elektrik stansiyaları üçün yanacaq göndərilməsini dayandırdı. Buna cavab olaraq, KXDR 2002-ci ilin dekabr ayının 12-də rəsmi olaraq nüvə proqramının yeniləşdirilməsini elan edib Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyin müfəttişlərini ölkədən çıxardı.

2003-cü ilin avqustunda Şimali Koreya problemi üzrə danışıqlar altıtərəfli formatda açıldı. Danışıqlarda tarixdə ilk dəfə Cənubi və Şimali Koreya ilə bərabər, ABŞ, Rusiya, Çin və Yaponiya da iştirak etdi. Lakin Şimali Koreyanı danışıqlar masası arxasına əyləşdirmək mümkün olsa da, Birləşmiş Ştatların öz vədlərini yerinə yetirməməsi danışıqların nəticəsiz olmasına şərait yaradır. Buradan belə bir fikir yaranır ki, Koreya probleminin mövcudluğu özü də ABŞ-ın maraqlarında müəyyən yer tutur.

Şimali Koreya hökumətinin Yonbendə plutonium emalı üzrə qurğunun sökülməsinə və oraya beynəlxalq müfəttişlərin buraxılmasına razılıq verməsindən sonra ABŞ 2008-ci ilin oktyabr ayının 11-də bu ölkəni terrorizmə dayaq olan ölkələr siyahısından çıxardı. C.Buş təkid edirdi ki, Şimali Koreyanın terrorçu ölkələr siyahısından çıxarılması üçün o, altıtərəfli danışıqların iştirakçıları tərəfindən müəyyən edilmiş yoxlamalar haqqında tələbləri tam yerinə yetirməlidir. Şimali Koreyanın qoyulan şərtlərlə razılaşmasından sonra C.Buş oktyabrın 10-da Vaşinqtonda keçirilmiş bir neçə günlük danışıqlar və həmkarları ilə məsləhətləşmələrdən sonra bu qərarı təsdiq etdi. Növbəti gün ABŞ-ın dövlət katibi K. Rays KXDR-in terrorçu ölkələr siyahısından çıxarılması haqqında sərəncam imzaladı¹.

¹ Корею сняли с «оси зла»// www.gazeta.ru/2007/02/13/oa-231436.shtml, (13.02.2007).

Çin rəhbərliyi də yarımada, xüsusilə, Şimali Koreyada öz təsirini saxlamağın qeydinə qalır. Deməli, problemin həlli əslində bu iki böyük dövlətin qərarından asılıdır.

Üçüncü fəslin «**ABŞ–ÇXR münasibətlərində Tayvan problemi**» adlanan son bölməsi indiyədək Amerika – Çin münasibətlərində ən mühüm və həssas məsələ olaraq qalan bir problemə həsr olunmuşdur.

ABŞ Tayvan probleminə qarışdığı vaxtdan indiyədək bu problemdən lazımi məqsədlər üçün istifadə etməkdədir. Vaşinqtondakı siyasətçilərin bir qismi hesab edirlər ki, Tayvan məsələsinin uzanması – Pekinə qarşı oyunda ABŞ üçün çox əla vasitədir.

Kiçik C.Buşun hakimiyyəti dövründə, ÇXR–ABŞ münasibətlərinin normallaşmasından sonra ilk dəfə Ağ ev açıq şəkildə hərbi konflikt olarsa, Tayvanı müdafiə edəcəyini elan etdi. 2001-ci ilin yazında isə ABŞ prezidentinin Tayvana son on il ərzində göndərilən silahların siyahısını təsdiq etməsi Pekində ciddi narazılıq doğurdu¹. Qeyd edək ki, həmin dövrdə hakimiyyətdə olmuş Tayvan hökumətləri separatçılıq fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

2000-ci ilin mart ayının 18-də Tayvanda prezident seçkiləri keçirildi. Tayvanın müstəqilliyini əsas məqsəd elan etmiş Demokratik Mütərəqqi partiyanın namizədi Çen Şuybyan seçkilərdə qalib gələrək, dünyada ən zəngin partiyalardan olan (qeyri-rəsmi məlumatlara görə aktivli 20 milyard dollar olan) Homindanın hakimiyyət inhisarına son qoydu. Hökumət əvvəlcə «Pekini qəzəbləndirməmək» üçün Çin-Tayvan münasibətlərinin gərgin tərəflərinə toxunmamağa çalışırdı. Ancaq tezliklə bu siyasətindən uzaqlaşdı. Tayvan prezidenti Çen Şuybyan adanın müstəqilliyi ilə bağlı referendum keçirilməsi haqqında danışmağa başladı. Təbii ki, Birləşmiş Ştatlar Tayvanın bu mövqeyini müdafiə etməkdə davam edirdi.

Homindançılar 2008-ci ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdılar. «Vahid Çin» prinsipini rədd edən əvvəlki demokrat prezident Çendən fərqli olaraq, Homindançı Ma Çində Kommunist partiyasının inhisarı əvəzinə çoxpartiyalı sistem qurularsa, Tayvanın Çinə birləşməsinin mümkün olacağını qeyd edirdi. Bu inandırıcı olmasa da, yeni Tayvan hökuməti adanın müstəqilliyinin elan olunmasını istisna edir və bu baxımdan da Pekini təmin edir.

¹ Kettle M. Military force an option to defend Taiwan, warns Bush//TheGuardian//<http://www.guardianunlimited.co.uk/international/story/0,3604,478640,00.html>.(26.04.2001)

Tayvanın yeni hökuməti Çinlə iqtisadi münasibətlərdə liberallaşma həyata keçirməyə başladı. Hökumət 2008-ci ilin iyun ayının 30-da Çin valyutasının mübadiləsinə qoyulan bir sıra məhdudiyyətləri aradan qaldırdı. Artıq Çin valyutasını ilk dəfə olaraq Tayvanda dövlət lisenziyası olan banklarda əldə etmək mümkündür. Əskinaslar mehmanxanalar, hava limanları və mağazalardakı valyuta dəyişmə məntəqələrində istifadə olunur. Bu məhdudiyyətlər Çinlə Tayvan arasında istirahət günləri çarter uçuşlarının başlanmasından bir neçə gün qabaq qaldırılmışdı. Beləliklə, yeni Tayvan prezidentinin vəd etdiyi, xüsusilə iqtisadi sahədə Çinlə yaxınlaşma artıq özünü göstərməkdə idi¹.

Amerika administrasiyaları üzə «vahid Çin» prinsipini dəstəkləyir və qəribədir ki, açıq şəkildə Taybeyin dayağı kimi çıxış edirlər. Lakin Amerika tərəfi materik Çinlə ada arasında hərbi konflikt olarsa, Tayvanı sona qədər müdafiə edəcəyini qəti və konkret olaraq açıqlamır.

Gəldiyimiz nəticəyə görə, problemin həll olunub-olunmayacağı əslində ABŞ-ın bunu istəməsindən asılıdır. ABŞ isə görünür ki, Tayvan boğazında status-kvodan razıdır, yəni nə problemin həllini, nə də problem nəticəsində Çinlə hərbi toqquşma istəmir. Deməli, ABŞ-ın Çinin daxili işlərinə qarışması üçün bundan daha yaxşı və əsaslı bəhanə ortaya çıxmıdıqca, problem Birləşmiş Ştatlara sərfəli olduqca, Tayvan məsələsinin həllində fərqli irəliləyiş gözlənilmir.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində tədqiqata yekun vurulur və çıxarılmış nəticələr ümumiləşdirilir. Baxmayaraq ki, tərəflərdən heç biri üçün aralarındakı ziddiyyətlərin hərbi toqquşma ilə nəticələnməsi sərfəli deyil, ABŞ və Çin arasında iqtisadi və siyasi ziddiyyətlər tərəflərə, xüsusilə də, ABŞ-a öz fəaliyyətini əsaslandırmaq üçün sərfəli olduqca davam edəcək, hərbi toqquşma isə onlar üçün yolverilməzdir. Tarix boyu və hazırda şahidi olduğumuz kimi öz təcavüzkar fəaliyyətini beynəlxalq aləmdə əsaslandırma bilmək üçün ABŞ tərəfindən xeyli sayda «təhlükə ocaqları» uydurulmuşdur. Ancaq onlar içərisində ÇXR öz gücü və təsir dairəsinə, həm də uzunömürlülüyünə görə bu rola ən ideal namizəddir. Deməli, ÇXR istəsə də, istəməsə də ABŞ-a əks tərəfdə durmağa məhkumdur.

¹Тайвань начал финансовую либерализацию с Китаем//news.finance.ua/ru/-/1/0/all/2008/07/01/130884,(01.07.2008)

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Çin kommunistləri və ABŞ arasındakı münasibətlər başlanğıcdan inkişafa doğru//Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, ADPU, Bakı, 2008, №1, s. 110-117
2. Çinin iqtisadi inkişafının səbəbləri və nəticələri// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aspirantlarının elmi konfransının materialları (aprel 2008- ci il), Bakı, Elm, 2008, s. 469-473
3. Böyük Şərqi Asiyada regional iqtisadi integrasiya// Dirçəliş–XXI əsr, Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, Bakı, 2008-2009/ 130-131, s.306-316
4. Qloballaşma prosesində ABŞ-ın və Çinin maraqlarının toqquşması//Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının «Xəbərlər»i, (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), Bakı, Elm, 2009, №10, s. 282-292
5. Место тайваньской проблемы в отношениях между США и Китаем//«Спутник+», Исторические науки, Москва, 2009, №2, s. 67-71
6. ABŞ-da 2000-ci ilin prezident seçkiləri ərəfəsində Respublikaların xarici siyasət platformasında ABŞ – ÇXR münasibətləri//Tarix və onun problemləri, Bakı, 2009, № 3, s. 231-237
7. Şimali Koreyanın nüvə probleminin həlli sahəsində ABŞ – ÇXR əməkdaşlığı//Dirçəliş–XXI əsr, Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, Bakı, 2010/ 145-146, s. 302-312
8. Kiçik C.Buşun prezidentliyi dövründə ABŞ-ÇXR münasibətləri//Bakı Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2010, №3, s. 198-202
9. “Политические и экономические противоречия между США и Китаем”//Гилея (Научный вестник). Украинская Академия Наук, Киев, 2012, Выпуск 64, № 9, s.576-580
10. “ABŞ və Çin arasında iqtisadi münasibətlər (XXI əsrin başlanğıcında)”//akad. Vasim Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 2013, 27-28 iyun, s.604-606

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ США И КИТАЕМ (НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Резюме

Диссертация посвящена исследованию отношений между США и Китаем в начале XXI века. На основе источников, таких как доктрины президентов США, их речи, опубликованные Стратегии в области национальной обороны и безопасности, законы принятые законодательными органами обоих государств и т.д. были исследованы отношения между США и КНР и их внешняя политика.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и списка сокращений.

Во введении обоснована актуальность исследования, показана степень изученности темы, дан анализ источниковой базы, определены цель и задачи, методологическая основа научного исследования, научная новизна и практическое значение темы.

В первой главе – «Китай во внешней политике США» рассматривается историко-политический контекст американо-китайских отношений и место Дальне Восточного региона во внешней политике США в контексте глобализации и нового миропорядка.

Во второй главе – «Новые тенденции в отношениях между США и КНР после событий 11 сентября 2001 года» изучены отношения США–КНР в предвыборной платформе республиканцев в 2000 году и рассматривается китайская политика администрации Дж. Буша мл.

В третьей главе – «Сотрудничество между США и Китаем в области урегулирования экономических и региональных проблем» исследованы участие США и Китая в решении Северо-Корейской проблемы, экономическо-торговые связи между ними и Тайваньская проблема.

В заключении диссертации подведен итог проведенных научных исследований.

**RELATIONS BETWEEN THE USA AND CHINA
(BEGINNING OF THE XXI CENTURY)**

Summary

Present dissertation is dedicated to research of relations between the USA and China in the beginning of XXI century. On the basis of sources, such as doctrines of presidents of the USA, their speeches, the published Strategy in the field of national defense and safety, laws accepted, etc. have been investigated by a legislature of both states of the attitude, foreign policy of the USA and the Peoples Republic of China.

The dissertation consists of introduction, three chapters, the conclusion of the list of used literature and the list of reductions.

In introduction the actuality of the work, and state of the research, bases of a source of science, methodological basis, scientific novelty and theoretical and practical importance of research are considered.

The first chapter is named «China in foreign policy of the USA». Here is given a historical-political context of the American-Chinese relations and place of Far East region in foreign policy of the USA in a context of globalization and a new world order.

In the second chapter - «New tendencies in attitudes between the USA and the Peoples Republic of China after events on September, 11th, 2001» is stated relations of the USA - the Peoples Republic of China in a pre-election platform of republicans in 2000 and the Chinese policy of Bush administration is considered.

In the third chapter - «Cooperation of the USA with China in the field of settlement of economic and regional problems» participation of the USA and China in decision North Korean problems, economic-trading communications between them and the Taiwan problem are investigated.

In the conclusion is given the total result of dissertational work and it is done corresponding conclusions.

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 1,75.
Tiraj 100 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А. БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

УЛЬКЕР ДЖЕЙХУН КЫЗЫ АЛИЕВА

**ОТНОШЕНИЯ США И КИТАЯ
(НАЧАЛО XXI ВЕКА)**

Специальность: 5502.01 – Всеобщая история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории

БАКУ – 2014